

מעמדם של "חסידים הראשונים" בימי המשנה

מורדי שטיין

א

אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש. חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללים כדי שיכוננו לבם למקום. אפילו המלך שואל בשלמו לא ישיבנו; ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק.

(משנה ברכות ה', א)

משנה זו מיוחדת באופיה על רקע תוכנה של המסכת כולה, אשר עוסקת בדפוסי היסוד של התפילה. לעומת זאת המשנה הנ"ל עוסקת במהותה של התפילה, ומזכירה "חסידים הראשונים" כמודל לחיקוי. אילולי משנה זו היינו אולי מתרשמים שהמסכת היא אוסף של פרטים, של מכניזם רוחני שכל התהוותו באמירת המילים הנכונות, בזמנים הנכונים ובתנאים הנכונים. לעומת חכמי המשנה המוכרים לנו, ענין כוונת הלב מיוחס ל"חסידים ראשונים", לכאורה חבורה אמורפית, אנשים אנונימיים.

האם "חסיד" הוא כינוי בעלמא? האם יש אנשים מספרות חז"ל העונים לקריאה "חסידים"? האם הם קבוצה, חבורות, סיעה או בודדים? ומה מעמדם בתוך העולם הרוחני של החכמים?

במקרא, המילה "חסד" משמשת בדרך כלל כמילה נרדפת למשפט או אמת. כמו משלי כ"א, כא: "רודף צדקה וחסד", וכמו "ועשית עמדי חסד ואמת" (בראשית מ"ז, כט).¹

בספר תהילים מודבק התואר לבני אדם: "זמרו לה' חסידיו"². ושם בפרק קמ"ט יש כבר "קהל חסידים" (פס' א). עם זאת, אין לקבוע אם בעל המזמור התכוון לחבורה מסוימת, וסביר יותר שהתייחס לאוסף של אנשים עושי חסד. במחצית השניה של ימי הבית השני, הכינוי שימש כתאור לאנשים מסוימים או קבוצות של אנשים, אשר החברה היהודית זיהתה כבעלי התנהגות מסוימת ומאופיינת. סימנים ראשונים לכך ניתן למצוא בספר חשמונאים א':

¹ השווה גם מיכה ו', ח; ירמיה ט"ז, ה.

² תהילים ל', ה; ל"ז, כח; ל"א, כד-כה, "כל חסידיו" עומדים במקביל ל"כל המייחלים לה".

ויועצו ביום ההוא לאמור כל אדם אשר יבוא אלינו
למלחמה ביום השבת נלחם בו ולא נמות כולנו כאשר
מתו אחינו במחבואים. אז נאסף אליהם קהל חסידים
גבורי חיל מישראל כל המתנדב לתורה.

(חשמ' א' ב', מ-מא)

וראשונים החסידים היו בבני ישראל ויבקשו מהם שלום.

(חשמ' א' ז', יג)

היהודים הנקראים בשם חסידים אשר בראשם יהודה
המקבי הם המכלכלים את המלחמה והם המתקוממים
ואינם נותנים לממלכה לבוא אל המנוחה.

(חשמ' ב' י"ד, ו)³

הסיפור המפורסם על חוני המעגל והורדת הגשמים (משנה תענית ג', ח) מצביע
על אדם בעל מופת, שהצבור מכיר גם בכישוריו וגם במידותיו. תגובתו של שמעון
בן שטח: "אלמלא חוני אתה גזורני עליך נידוי", מראה לנו שחוני חי בתוך
החברה הדתית והנהגתה, ובכל זאת יש לו חיכוך מסוים עם ההנהגה הרוחנית.
מענינת המקבילה לסיפור, בתוספתא תענית ג', א (במהד' ליברמן ב', יג):

מעשה בחסיד אחד שאמרו לו להתפלל וירדו גשמים.
התפלל וירדו גשמים, אמרו לו כשם שהתפללת וירדו, כך
התפלל וילכו להם.

³ העברית עפ"י תרגום במהדורת א. כהנא, הספרים החיצוניים. המקור היווני, במקום לתרגם את
המילה ליוונית שמרה את העברית באותיות יווניות, ומכאן ש"חסידים" היו קבוצה מגובשת.
פילון, בחוקים המיוחדים ב': 44-48, מציין שמדובר באנשים מיוחדים במינם, אוהבי חכמה, טבע
ושלום, אשר התרחקו מבתי הדין הממוסדים, והסתייגו מהחיים החומריים. לכאורה, מדבר פילון
על אנשים בעולם בכלל, אך בהמשך דבריו בסעיף 47 ברור שהוא מתאר באופן ספציפי אנשים "בני
עמנו" - אם אלו זהים עם חסידים, אזי מהימנה ביותר עדותו החיונית של פילון, שבימיו היו אלו
"מעט אשר שרדו בעריהם (בארץ ישראל?) כגחלים של חכמה". נוצר הרושם של תנועה רעיונית
אשר פחתת והולכת, עשרות שנים לפני החורבן.

אין מן ההכרח ש"חסיד אחד" הוא אותו חוני, אבל גם אם יש מקום לטעון לאפשרות שיש כאן שני סיפורים שונים, ברור הוא שהורדת הגשמים בצורה שכזאת היא מעשה של חסידים.

ובדומה בתוספתא ב"ק (ליברמן) פרק ח הלכה יג:

אמרו עליו על ר' יהודה בן בבא שהיו כל מעשיו לשם שמים אלא שגידל בהמה דקה⁴ כך היה פעם אחת חלה נכנס רופא אצלו אמ' לו אין לך רפואה אלא חלב רותח לקח לו עז וקשרה בכרעי המטה והיה יונק ממנה חלב רותח שהיה גונח פעם אחת בקשו חכמים ליכנס אצלו אמרו היאך נכנס אצלו שליסטים עמו בבית⁵ וכשמת דקדקו חכמים במעשו ולא מצאו בו אלא אותו עון אף הוא אמ' בשעת מיתתו יודע אני שאין בידי עון אלא זה בלבד שעברתי על דברי חבירי.

המקבילה בבבלי (תמורה ט"ו ע"ב) מספרת בדיוק את אותו הסיפור לפרטיו, אך פותחת בלשון "מעשה בחסיד אחד". יש גם חכמים אחרים, בודדים, שזכו להקרא "חסיד", כדוגמת הלל הזקן ושמואל הקטן, שנזכרים בצרוף לאותו יהודה בן בבא⁶. תמיד המדובר הוא באנשים שזכו במעמדם הרוחני, בגלל התנהגותם הדתית והחברתית ביחד, ללא דופי וללא רבב. להלן דוגמא אחת מיני רבות, המציגה את טוהר מידותיה של חסידים:

"והיו דן את כל האדם לכף זכות": מעשה בריבה אחת שנשבית והלכו אחריה שני חסידים לפדותה. נכנס אחד מהם לקובה של זונות. כשיצא אמר לחבירו במה

⁴ ב"ק פ"ז מ"ז, מביאה את התקנה שאסרו חכמים, כנראה בעקבות ההרס לקרקעות בימי המרד, לגדל בהמה דקה בא"י. וראה רמב"ם נזקי ממון ה', ב, שהאיסור היה נהוג לדורות. עכ"פ ברור היה שר' יהודה בן בבא לא ציית לגזירה, בגלל מצבו הבריאותי.

⁵ בלשון נקייה; כך רמזו שר' יהודה בן בבא, שגידל בהמה דקה בביתו, עבר על גזירת חכמים.

⁶ בבלי סוטה מח ע"ב.

חשדתני. אמר, שמא לידע כמה דמים היא מהורהנת. אייל
העבודה, כך היה. אייל, כשם שדנתני לכף זכות, כך
הקבייה ידון אותך לכף זכות.⁷

(אבות דר"נ, פ"ח [נוסח א'])

לחסיד אשר חיכה בחוץ היה ברור ללא ספק וללא היסוס קל שבקלים, שחברו
נכנס לקובה של זונות, רק כדי לבדוק את "מחיר השוק". שהרי, בלי מידע חיוני
זה, אין תועלת למשא ומתן הכספי ששני החסידים הולכים לנהל לצורך פדיון
אותה עלמה שבויה.

בדורנו פרסם ש. ספראי מספר מאמרים על החסידים ומשנתם.⁸ ממחקריו עולה
האופי המיסדרי של החסידים, כאשר לפחות אחדים מהם, אם לא כולם, חיו
בתוך עולמם של החכמים, אבל רק מעטים מהם זכו להיזכר בשםם בספרות
חז"ל. ספראי מסייג, שאין בהכרח קשר רציף בין חסידים שפעלו בראשית מרד
החשמונאים לבין אלו אשר הפכו לאחר מספר דורות לקבוצה של חכמים
המזוהים עם הפרושים. עם הזמן, ובסוף עידן התנאים, טושטש המושג "חסיד"
והפך לתאור אשר הגדיר חכמים מסוימים שהחמירו על עצמם בהלכות אחדות,
והקפידו על מידות התנהגות מסוימות.⁹

לאחר חורבן הבית השני ומעבר הסנהדרין מירושלים ליבנה, חלו שינויים באופי
ההנהגה היהודית בא"י. אם נתמקד בחסידים ו בפעילותם הרוחנית, אנו עשויים
לגלות את ייחודם, ואת המסרים הדתיים שאפיינו אותם. מדובר, כנראה,
באנשים שהיו חלק אינטגרלי מהמערכת החז"לית, אשר הדגישו מרכיבים
מסוימים בתוך המערכת, ובכך היה ייחודם. מעטים בלבד מחוגי החכמים זכו

⁷ ידוע על משלחות של חכמים לרומא לצורך פדיון שבויים, וכנראה שגם חסידים אלמוניים אלו
עסקו במצווה חשובה זו.

⁸ מאמריו העיקריים של ספראי בנושא חסידים הראשונים הם:

"Teaching of Pietists in Mishnaic Literature", JJS 16, (1965) pp. 15-33;
"חסידים אנשי מעשה", ציון נ" (תשמ"ה) עמ' 133-164; "ישו והתנועה החסידית", קצמ"י 10 חט'
ב כרך א (תשי"ן) עמ' 1-7.

⁹ עיין ג.ב. צרפתי, "חסידים ואנשי מעשה והנביאים הראשונים", בתוך פרביץ כו' (תשי"ז), עמ'
130, ובהע' 5, דוגמאות להתנהגות הלכתית "אחרת", מחמירה, בויק"ר לד; בבלי מנחות מא ע"א;
בבלי נידה לח ע"א, וכפי הנראה הלאה, הכינויים "הלכות חסידים" (אבות דר"נ כז [נוסח ב']) או
"משנת חסידים" מתייחסים קרוב לוודאי למשנה סדורה בתחום המוסר, ולא לבית מדרש נסתר.

לכינוי "חסיד", ומתוכם רק חסידים בודדים מוכרים לנו בשמותיהם. מחורבן הבית ועד ימי רבי יהודה הנשיא, שתי הדמויות הבולטות בחסידותם היו ר' חנינא בן דוסא ור' פנחס בן יאיר. מה אפיין את פעילותם הרוחנית והחברתית? האם חסידים גילו צייתנות מוחלטת להנהגה הנשיאותית? מה עלה בגורלם?

2

ת"ר: מעשה בבתו של נחוניא חופר שיחין שנפלה לבור הגדול, ובאו והודיעו לרבי חנינא בן דוסא. שעה ראשונה אמר להם שלום, שניה אמר להם שלום, שלישית אמר להם עלתה. אמר לה: בתי, מי העלך? אמרה לו: זכר של רחלים נזדמן לי וזקן מנהיגו. אמרו לו: נביא אתה? אמר להם: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי, אלא דבר שהצדיק מתעסק בו, יכשל בו זרעו?

(בבלי יבמות קכא ע"ב)

דאתי רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן מעשה בחסיד אחד שהיה חופר בורות שיחין ומערות לעוברים ולשבים.¹⁰ פעם אחת היתה בתו עוברת לינשא ושטפה נהר והוון כל עמא עללין לגביה בעיין מנחמתיה ולא קביל עלוי מתנחמה. עאל רבי פנחס בן יאיר לגביה בעי מנחמתיה ולא קביל עלוי מתנחמה. אמר לון, דין הוא חסידכון. אמרו ליה רבי כך וכך היה עושה כך וכך אירען. אמר איפשר שהיה מכבד את בוראו במים וחוא [הקבייה] מקפחו במים? מיד נפלה הברה [מהומה, רעש גדול] בעיר באת בתו של אותו האיש [נמצאה בחיים]. אית דאמרי בסיכתא איתעריית [היא נתלתה על יתד ובכך ניצלה מהשיטפון] ואית דאמרי מלאך ירד בדמות רבי פנחס בן

¹⁰ השווה "בורות שיחין ומערות" במעשיו של חוני, תענית פ"ג מ"ח.

יאיר והצילה. רבי חנינא בן דוסא הוה יתיב אכיל בלילי

שבת...¹¹

(ירושלמי דמאי פרק א ה"ג)

הדמיון בין שני הסיפורים ברור לעין. בשני הסיפורים יש חסיד חופר שיחין שלבתו קרה אסון. על ידי מופת של חסיד אחר, סמכותי יותר, היא לבסוף ניצלה (בסיפור השני יש אפילו דו- שיח של חסידים ["דין הוא חסידכון..."]). בשני המקרים הבת ניצלה בגלל מעשיו של אביה: בסיפור הראשון מכונה אביה "צדיק", ובשני החסיד "מכבד את בוראו במים" (כלומר, עוסק בעבודות ציבוריות).

בסיפור הראשון התפיסה העממית מייחסת את המעשה המופתי לר' חנינא בן דוסא למרות שהוא אינו עושה שום מעשה. מעניין גם הבלבול העממי בין מופת לנבואה, למרות הפצרותיו של ר' חנינא שאין בו שמץ של נבואה.

בסיפור השני, בדומה לראשון, "יש אומרים" תולה את המעשה הניסי ב"מלאך בדמות ר' פנחס בן יאיר", למרות שיש הסבר הגיוני וארצי לנסיבות הצלתה (נתלתה על יתד).

זאת ועוד: ה"חסיד המנהיג" בכל אחד מהמדרשים הנ"ל קורא לעשיית צדק ל"חסיד הפשוט", כגמול למעשיו הטובים. ר' חנינא אף מכנה את החסיד האחר "צדיק". כלומר, יש מרכיב חזק של גמול הולם, מידה כנגד מידה, כאשר הקב"ה, גם אם אין אליו פנייה ישירה, מתבקש לעשות את המבוקש ממנו (את חוני המעגל כבר הזכרנו?).

מדרש אחר על ר' פנחס בן יאיר יסייע להרחיב את היריעה:

מעשה ברבי פנחס בן יאיר שהיה דר בעיר אחת בדורם
והלכו אנשים להתפרנס שם והיו בידן שתי סאין של
שעורים והפקידו אצלו ושכחו אותן והלכו להן והיה רבי
פנחס בן יאיר זרע אותן בכל שנה ועשה אותן גורן וכונסן
אחר שבע שנים הלכו אותן החברים לשם לתבוע אותן

¹¹ ובמקביל, ירושלמי שקלים פ"ה ה"א, מח ע"ד; כאן, כמו בחלק מהסיפורים, נזכרים במצורף ר' חנינא ור' פנחס.

ליתן להן מיד הכיר אותן ר' פנחס בן יאיר אמר להם בואו וטלו אוצרותיכם הרי מאמונתו של בשר ודם אתה יודע אמונתו של הקב"ה, ושוב מעשה ברי פנחס בן יאיר שהלך לעיר אחת והיו העכברים אוכלים בתחומה של אותה עיר. באו ובקשו ממנו. מה עשה ר' פנחס בן יאיר, אמר להן: למה אין אתם מפרישים מעשרותיכם כראוי? מבקשים אתם שנערב אתכם שאם אתם מפרישין מעשרותיכם כראוי אין עכברים אוכלין עוד. אמרו לו אין. ערב אותם. והלכו העכברים ולא נראו עוד.

(דב"ר ג', א)

המקרים שהבאנו הם לקט זעיר מתוך רבים בספרות חז"ל, אשר מצביעים על מידותיהם של אותם חסידים. אלו היו בעלי מופת, עד שלעיתים חשדו בהם כמחוננים ביכולת נבואית. הם הטיפו לעם לקיים מצוות שידיהם רפות בה. החסידים נהנו מהעשייה למען הזולת, בדרך כלל מתוך תחושה של ענווה ושל עניות¹². היה להם קוד מוסרי שהדגיש את הצורך והעשייה למען אחרים¹³. והחשוב ביותר: החסידים זכו להכרתה של החברה היהודית כאנשי סגולה שניתן לפנות אליהם בעת הצורך. ידוע היה לכל שחנינא מרפא חולים¹⁴ והוא אף נקרא להציל את בניהם של ר' יוחנן בן זכאי ושל רבן גמליאל¹⁵. אהדת העם העניקה להם, מן הסתם, מעמד של מנהיגות. אם מעמד זה היה מוגבל לתחום הרוחני הרעיוני או שמא נגע גם בתחומים האחרים, נצטרך לברר בהמשך. עם

¹² ראה א.א. אורבך, "אסקיזים ויסורים בתורת חז"ל", בתוך ספר היובל ליצחק בער, י-ם (תשכ"א); בעמ' 53-56 הוא סובר שמושגי פרישות ויראת חטא, אשר אפיינו את החסידים, היו קשורים בקשר הדוק לקרבנות ולכן התופעות הללו היו בירידה בסוף המאה הראשונה לספ"ה לאחר מעשי המרטיריולוגיה של תקופת מרד בר-כוכבא היתה הפרישות שוב בעלייה, ספראי סבור שהעניות אינה מתוך דוחק, אלא מהווה ערך עליון במשנתם של חסידים, עיין שם עמ' 4; שיר השירים רבה א, ד; וקהלת רבה א, א.

¹³ עיין גם אבות ג', יא-יג.

¹⁴ משנה ברכות ה', ה; בבלי חגיגה יד ע"א.

¹⁵ בבלי ברכות לד ע"ב; שם מסופר סיפור דומה אצל בנו של רבן גמליאל ובנו של ריב"ז; ככלל, מן הראוי לנתח ספרותית את המדרשים על ר' חנינא בן דוסא ור' פנחס בן יאיר, מפאת ריבוי הכפילויות בסיפורים השונים, מרכיבים החוזרים על עצמם כנראה שהיה בלבול בין המסורות על מעשי שני החסידים הללו, ואמכ"ל.

זאת אפשר כבר עכשיו לקבוע שסמכותם של חסידים אחדים, המנהיגים שבהם, נבעה לא ממינוי חיצוני או בחירתם לתפקיד ציבורי כל שהוא, אלא היתה זאת סמכות אשר התקבלה בשכבות העממיות ואף זכתה להכרה מלאה מראשי העם הבכירים. סמכות זאת היתה פועל יוצא של כאריזמה אישית ופעילות דתית. ואם לא די בכך, היה להם גם קשר מיוחד עם בעלי החיים: "זכר של רחלים", "נחש כרוך על עקבו", עכברים¹⁶ וכנראה גם חמורים.

כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים כך בהמתן היו חסידות... מעשה בחמורו של רבי חנינא בן דוסא שגנבוהו לסטים וחיבשו את החמור בחצר והניחו לו תבן ושעורים ומים ולא היה אוכל ושותה. אמר למה אנו מניחין אותו שימות ויבאיש לנו את החצר. עמדו ופתחו לה את הדלת והוציאוה והיתה מנחקת והולכת עד שהגיעה אצל רבי חנינא בן דוסא. כיון שהגיעה אצלו שמע בנו קולה אי"ל אבא, דומה קולה לקול בהמתנו. אמר לו, בני, פתח לה את הדלת שכבר מתה ברעב. עמד ופתח [את] הדלת והניח לה תבן ושעורים ומים והיתה אוכלת ושותה. לפיכך אמרו כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים כך בהמתן חסידות כמותן

(אבות דרבי נתן (נוסח א) פרק ח)

כסיפור משעשע יכולה האגדה הזאת לעמוד לבד, אך בצרוף לסיפורים האחרים של החסידים ובעלי החיים, יש מקום לתהיה. לא אוכל להרחיב כאן את היריעה בסוגיה מעניינת זו. אסתפק בכך שאומר שלא בכדי הדבר, וכנראה שהחיבור עם בהמות מתקשר לעולמם הרוחני של החסידים¹⁷. בכל מקרה, ברור שהסביבה היתה מודעת גם היא לקשר המיוחד של חסידים לבעלי חיים:

¹⁶ אגדת ר' פנחס בן יאיר והעכברים מזכירה את האגדה העממית על "החליקן מהמלין".

¹⁷ הקורא הסקרן, יכול לעיין בסוגיה ההלכתית של "שחיטה בסכין מלוטשת": חסידים מאוחרים יותר, תלמידיו של האר"י (הבעש"ט היה אף הוא חסיד לוריאני) הקפידו הקפדה יתירה לשחוט אך ורק בסכין מלוטשת; יש בסוגיה ההלכתית המרתקת הזו רמזים ליחס של החסידות המודרנית לבעלי חיים.

אמר רבי זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים, ולא כחמורו של רבי חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים.

(בבלי שבת קיב ע"ב)¹⁸

מדרש אחר, ברייתא על ר' חנינא ומפגשו עם בעל חי אחר, מרחיק אותנו מעבר למשעשע, וממקד אותנו בלב-ליבה של תפיסת החסידות בימי המשנה.

תנו רבנן: מעשה במקום אחד שהיה ערוד והיה מזיק את הבריות, באו והודיעו לו לרבי חנינא בן דוסא. אמר להם: הראו לי את חורו! הראוהו את חורו, נתן עקבו על פי החור, יצא ונשכו ומת אותו ערוד. נטלו על כתפו והביאו לבית המדרש. אמר להם: ראו בני, אין ערוד ממית אלא החטא ממית. באותה שעה אמרו: אוי לו לאדם שפגע בו ערוד ואוי לו לערוד שפגע בו רבי חנינא בן דוסא.

(בבלי ברכות לג ע"א)

נסיבות המקרה מתחברות לאלה שבמשנה המצוטטת בראש המאמר (ברכות ה ע"א)¹⁹ ר' חנינא בן דוסא "הרג" את הערוד בכח מוסריותו, בדרך מופת. הליכתו לבית המדרש עם הערוד המת היא בעלת משמעות יתירה. כאן יש לנו מפגש בין שני זרמים שפועלים בתוך אותה מערכת, אך בהדגשים שונים. ר' חנינא אינו נותן לערוד המת להקבר בכבוד לאחר שנפח את נשמתו. אדרבא, הוא מנצל את האירוע על מנת לנסות לזכות בהערכתם של חכמים בבית המדרש. האם ר' חנינא פולש אל תחום לא לו? אולי יש לו רגשות נחיתות לעומת חבריו שעוסקים בש"ס ובפוסקים בזמן שהוא עם ה"עמד"?

¹⁸ וכדומה: ירושלמי ברכות ט ע"א; בבלי חולין ז ע"א; בבלי תענית כד ע"א; תנחומא וארא פרשה ד', ושם ויגש פ"ג.

¹⁹ וגם ברכות פ"ה מ"ה, אשר שוב מזכיר את ר' חנינא ביחס למהות התפילה.

דבר אחד ברור: בין כל הציטוטים המיוחסים לחסידים המובהקים המפורזים בספרות חז"ל, אין אפילו מימרא הלכתית אחת. ר' חנינא ורבי פנחס מוזכרים עשרות פעמים בספרות חז"ל, לרוב בדברי מדרש אגדה. גם המקרים המועטים שהם מצוטטים במדרשי אגדה, אין הם עוסקים ישירות בהלכה, אלא במוסר. מכאן מתבקשת המסקנה שהם נחשבו כחכמים, אך לא ל"תלמידי חכמים" במובן הקלאסי, חכמתם היתה אקס-טריטוריאלית לבית המדרש.

ג

אנסה להרחיב את יכולתנו לזהות פעילות חסידית בימי המשנה, תוך עיון בסוגיה מפורסמת. כידוע, המופקדים בראש טכס שמחת בית השואבה בסוכות היו "חסידים ואנשי מעשה":

החסידים ואנשי המעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות
שלאור שבידיהן, ואומרים לפניהם דברי שירות
ותשבחות.

(סוכה פרק ה' משנה ד')

לכאורה היו שני חוגים שונים: חסידים ואנשי מעשה. אך עיון שם בתוספתא מצביע על אפשרות אחרת:

חסידים ואנשי מעשה היו מרקדין לפניהן באבוקות
ואומרי' לפניהם דברי תושבחות מה היו אומרי' אשרי מי
שלא חטא וכל מי שחטא ימחל ויש מהן אוי אשרי ילדותי
שלא ביישה את זקנותי, אילו אנשי מעשה, ויש מהן שהיו
אומי אשריך זקנתי שתכפרי על ילדותי, אילו בעלי
תשובה.

(תוספתא סוכה (ליברמן) פרק ד הלכה ב)

מכאן אנו רואים שלא בשתי קבוצות מדברת המשנה אלא באחת, והכוונה ל"חסידים אנשי מעשה" לעומת "חסידים בעלי תשובה"²⁰. ההבחנה היתה נכונה בזמן בית המקדש, אך הכינוי נשאר אף לאחר החורבן, כפי שעולה ממשנה סוטה פרק ט' משנה טו:

²⁰ ספראי, "אנשי מעשה", עמ' 150, Pietists; עמ' 16 הע' 11.

משמת רבי מאיר בטלו מושלי משלים, משמת בן עזאי
בטלו השקדנים, משמת בן זומא בטלו הדרשנים... משמת
רבי חנינא בן דוסא בטלו אנשי מעשה.

רשימת השמות במשנה כוללת שלושה עשר חכמים, שכולם מתו לאחר חורבן
הבית. נראה, אפוא, כי המשיך הכינוי "אנשי מעשה" להיות שם נרדף
ל"חסידים". מדוע?

אולי הסיבה נעוצה בכך, כפי שטענו אחדים, שהם עסקו במעשים טובים
בהתלהבות²¹. אין ספק שיש צדק רב בטענה זו, אך לענין הכוונה היא גם
למעשים ציבוריים.

מצויות בדינו ידיעות על חסידים אשר עסקו בפדיון שבויים²², ששיפצו כבישים
והכינו בורות מים לעוברי אורח²³, שהיו מסלקים דברי זכוכית מהכותל או
מרשות הרבים ומצניעים אותם בשדות שלהם עצמם²⁴, ושהטיפו לבעלים לא
להעביר אבנים שסוקלו משדותיהם אל תוך רשות הרבים²⁵. יש לצרף, כמובן,
את הדברים שהזכרנו על הורדת גשמים למען העם, ריפוי חולים, וכו'.
ידוע לנו שלחכמי המשנה היו חלוקי דעות בענין מה קודם למה, מעשה המצווה
או לימוד התורה²⁶. ומן המפורסמות שהחסידים צדדו במתן עדיפות למעשה.

הוא [ר' חנינא בן דוסא] היה אומר כל שמעשיו מרובין
מחכמתו חכמתו מתקיימת וכל שהכמתו מרובה ממעשיו
אין חכמתו מתקיימת.

²¹ A. Buchler, *Types of Jewish Piety* p. 87, שם הוא טוען ש"מעשים" אינם מעשי ניסים
אלא מעשים טובים הנעשים בהתלהבות יתירה לעומת חכמים אחרים; וראה ד. פלוסר, יהדות
ומקורות הנצרות, ת"א (1979), לפי עיבוד ועריכה של ח. ספראי, עמ' 374, שאנשי מעשה הקדימו
בזמן את מעשה המצווה ללימוד התורה; ספראי, *Pietists*, עמ' 16-17, 22-23, 32; צרפתי שם עמ'
142.

²² אבות דר"נ (נוסח א) פרק ח'; בבלי חולין ז ע"א.

²³ ירושלמי דמאי כב ע"א; בבלי יבמות קכא ע"ב; ירושלמי סוכה מח ע"ד.

²⁴ תוספתא ב"ק ב, ו; בבלי ב"ק ל ע"א.

²⁵ תוספתא ב"ק ב, יב-יג.

²⁶ בבלי קידושין מע"ב, מחלוקת ר' טרפון, ר"ע וחכמים, וכדומה אבות פ"א מ"ז.

הוא היה אומר כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום
נוחה הימנו וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח
המקום נוחה הימנו.

(אבות פרק ג' משניות ט-י)

אם נאמץ את ההנחה שהמעשים הם בעיקר אלו שנעשו לטובת הציבור, אזי אנו
רשאים להבין את צירוף המשניות ב**אבות** לפי קריאה מחודשת. דהיינו: יש
להקדים לתלמוד את המעשים אשר מביאים לידי כבוד הבריות, כלומר מעשים
ציבוריים, אלו שנעשו לקידום החברה ולטובת הזולת.
בענין זה היה טמון הפוטנציאל ליצירת מתח רב בין הדמות הציבורית של
חסידים לזו של החכמים. עובדה זו מובילה אותנו לקראת המסקנה, שהחסידים
זכו בתמיכה מסוימת ואפילו רחבה מהשכבות העממיות של החברה, לעומת
החכמים אשר קסמם האסוטרי משך בעיקר את אנשי האינטליגנציה והשכבות
האריסטוקרטיות. את המתח הטעון במצב זה מתאר ספראי:

בעולמה של יהדות בית שני הועלתה מעלתו ומשמעותו
של לימוד התורה לאחד מערכי היסוד של חיי העם, בין
המסגרת של חיי החברה והציבור בדמות הקריאה בתורה
והדרשה בציבור, ובין כשאיפה וכחובת היחיד לעסוק
בתורה, לידע את חוקיה ולחזור אל הירושה העיונית תוך
משמוש ובדיקה של דברי התורה והחידוש שבה. עם זאת
נתגבשה ביהדות ובתורתם של מורי התורה השאיפה של
תיקון חיי החברה ושל עשיית מעשה טוב ליחיד ולציבור.
המאמץ להגשמת שתי שאיפות אלו יצר מתיחות,
מתיחות עיונית ומתיחות בחיי המעשה, מתיחות על
ערכם היחסי של התורה והמעשה, ומתיחות בחיי
המעשה, באורח חייו ובהליכותיו של היחיד. מתיחות זו
הורגשה במלוא חריפותה במחשבתם ובאורח חייהם של
אלה שהקדישו עצמם לחיי התורה וללימוד התורה -
החכמים, תלמידיהם ושומעי לקחם ותורתם...

החסידים אינם מתחבטים בבעיית היחס שבין תלמוד ומעשה, הם "אנשי מעשה": המדגישים את המעשה, את חשיבותו ואת הדרישה לריבוי המעשה על פני הלימוד.²⁷

אם כך, הצבת חסידים - אנשי מעשה בראש טכס שמחת בית השואבה היתה הכרה בהנהגה הדתית של החסידים כאות הוקרה לפעולתם הצבורית החברתית. דבר נוסף: העוקב אחר הספרות התנאית והאמוראית על טכס שמחת בית השואבה, רואה שהפולחן מתחלק לשתי תקופות. בראשונה, השמחה היתה ללא רסן ולכן היו קלקולים רבים. בשלב מסוים התערבו החכמים "ומתקנין תיקון גדול" (סוכה ה ע"ב). לאחר התיקון, לא נתנו לכהנים להנהיג את השמחה אלא החסידים, אנשי מעשה ללא דופי וללא חטא, ובלשון התוספתא: "אשרי מי שלא חטא... אשרי ילדתי שלא ביישה את זקנותי", וכו'. כאשר הפקיעו את הטכס מידי הכהנים הפקידו אותו בידי חכמים, היה צורך למנות בראש הפולחן את האנשים הנקיים ביותר, שעברם ללא רבב של חטא. לתפקיד זה לא חיפשו דווקא את החכמים ביותר, אלא את אלו שהצטיינו במעשים ציבוריים, אלו היו "חסידים ואנשי מעשה".

1

עד כה עסקנו בעיקר בשני חסידים מובהקים, ר' חנינא בן דוסא ור' פנחס בן יאיר, אבל היו גם אחרים מוכרים פחות, או שפרסומם לא נבע מהיותם חסידים דווקא. כמו כן, היו חכמים בפריפריה של החסידות אשר זוהו בעיקר עם כלל החכמים. כאלה היו ר' יהודה בן בבא²⁸, יוסי בן קטנותא "מקטני החסידים"²⁹, ר' סימאי ובנו מנחם³⁰, ר' שמעון בן לקיש³¹, איסי בן יהודה³², שמעון בן

²⁷ ספראי, "אנשי מעשה", עמ' 144-145; דוגמא להשתלשלותו של מתח זה עולה מהמעשה שמובא בירושלמי תענית סו ע"ג, שם מסופר שר' יהושע בן לוי, תלמידו של ר' פנחס בן יאיר וכנראה חסיד-למחצה, הצליח בתעניתו להביא גשמים בדרום, אך ר' חנינא (כנראה ר' חנינא בן בר חמא) לא הצליח להביא גשם בגליל. מסקנתם של הציפוראים היתה: "ריב"ל מית מיטרא לדרומא ורבי חנינא עצר מיא מן ציפורה", וכתגובה יצא ר' חנינא בהתקפה חריפה, ש"דרומאי ליבהון רכיך שומעין מילא דאורייתא ומתכנעין, וציפוראי ליבהון קשי ושמעין מילה דאורייתא ולא מתכנעין", על השלכות של המעשה ראה י. נאמן, ציפורי, י-ם (תשנ"ג), עמ' 243-244.

²⁸ השווה בבלי תמורה טו ע"ב, לתוספתא ב"ק ח, יג.

²⁹ בבלי סוטה מט ע"ב; ירושלמי סוטה כג ע"ב.

³⁰ בבלי פסחים קד ע"א; ע"ז נ ע"א; כך טוען א.א. אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, י-ם (תשל"ה), עמ' 195.

ר' אפס ובר קפרא³⁴. רבי יהושע בן לוי היה מקורב לחסידים, אך לא היה חסיד "טהור"³⁵.

במקביל לכך שהיתה לחנינא משנה חסידית ערוכה וסדורה - "חנינא ותורתו"³⁶, היו גם חבורות של חסידים סביבו - "חנינא וחבריו"³⁷, וגם תלמידים משלו³⁸. מכך עולה שיש מקום לשער שלא מדובר ביחידים, אלא בחבורות של חסידים, אולי אפילו קהילות, אשר התכנסו בבית המדרש ללמוד תורה, ולשנן גם את משנת החסידים. אם אכן היו בתי מדרש כאלו, עלינו לברר היכן היו אותם מרכזים.

לרוב היו מרכזי החסידים בגליל³⁹. מקומו של ר' חנינא בן דוסא היה בערב, כשבעה ק"מ מציפורי⁴⁰, בבקעת בית נטופה. ערב היתה ידועה כ"עירו" של ר' חנינא⁴¹, וכינוי זה מרמז על מעמדו באותה העיר: הוא היה, מן הסתם, מנהיגה. חסיד אלמוני מכפר 'אימ' הצליח להוריד גשם, ונראה שהמקום מזוהה עם כפר ימר, בקרבת יבניאל⁴². חסיד אחר היה מבית רמה, היא רמת בני ענת⁴³. העיר "בני ענת" היתה בירה של "טופארכיה" (מחוז שלטון), בבקעת בית הכרם⁴⁴. בו בזמן שנוכחות הסנהדרין בציפורי הפכה עיר זאת למרכז התורני בגליל, ישב

³¹ ירושלמי תרומה מו ע"ב, ועיין ספראי Pietists, עמ' 27 הע' 56.

³² בבלי שבת צו ע"י; בבא מציעא צב ע"א.

³³ על פי קה"ר ג, ד, לדעתו של צרפתי, שם עמ' 140.

³⁴ עיין: G. Alon, The Jews in Thier Land in the Talmudic Age, Eng. ed. London (1989), pp. 722 ff.

³⁵ לפי בר"ר צד: ט, פעל ריב"ל לפי משנת החסידים; וראה ספראי, "אנשי מעשה" עמ' 139, 147-148, "ישו", עמ' 4.

³⁶ בבלי פסחים קיב ע"ב.

³⁷ מכילתא דר"י יתרו פרשה ב'.

³⁸ ירושלמי ברכות ט ע"א על "חנינא ותלמידיו".

³⁹ ספראי, "אנשי מעשה", עמ' 134-138.

⁴⁰ ירושלמי ברכות ז ע"ג; בר"ר פרשה י; וראה ספראי שם עמ' 135.

⁴¹ ירושלמי ברכות ט ע"ד; שהש"ר א, א.

⁴² ירושלמי תענית סד ע"ב; וספראי שם עמ' 136.

⁴³ השווה שתי הנוסחאות של אבות דר"י, במהדורת שכטר עמ' כח ע"ב - כט ע"א.

⁴⁴ עיין: שמואל וזאב ספראי, "בית ענת", סיני עת' (תשל"ו) עמ' כא; ובעמוד כו, דוחים המחברים את זיהוי המקום עם אל-בעינה שבבקעת בית נטופה, מכיון שזה קרוב מדי לבירת טופארכיה אחרת, ציפורי, ולכן, יש לזהותו עם אל בעינה שבבקעת בית הכרם.

חסיד ברמת בני ענת ושנן את הלכות החסידים, אשר לא תמיד הגיעו לידי אותה פסיקה כמו החכמים⁴⁵. (כזכור, היה הגליל מקור ליהדות כאריזמטית- חסידית קצת אחרת, כדוגמאת ישו והנוצרים הראשונים⁴⁶).

מקרה יוצא דופן לגבי המרכזים הגאוגרפים היה ר' פנחס בן יאיר, אשר היה החסיד הבולט בזמנו של רבי, והתגורר דוקא בדרום, בלוד⁴⁷. בין תלמידיו נמנו רבי יהושע בן לוי, ר' סימלאי, ואחרים. בית מדרש זה עבר אח"כ לקיסריה⁴⁸ אך לא מצאנו חסידים בין חכמיו, למעט אולי בר קפרא, אשר היה, כאמור, חסיד- למחצה. בענין מיקומם של חסידים ממבט היסטורי כללי, מצביע א. אופנהיימר על התופעה, שהם תמיד היו מרוחקים ממרכז השלטון היהודי. כאשר ריביז ישב ביבנה, החסידים היו מרוכזים בגליל. ולאחר מרד בר כוכבא ומעבר הנשיאות לגליל אנו מוצאים את גדולי החסידים בלוד. עובדה זו מצביעה על המתח והעימות שהיו בין שני זרמים של חכמים⁴⁹.

טענה זו מובילה אותנו לשאלה שהיא עבורנו מרכזית ביותר: אם נכונה ההנחה שהיו לא רק חסידים בודדים, אלא מרכזים חסידיים, עם בתי מדרש ושנון משנת החסידות, האם היוו מקומות אלו מקומות של אפוזיציה? אלו מתחים היו בין חכמים לחסידים, וכיצד באו העימותים לידי ביטוי? האם הויכוחים פרצו החוצה מחוץ לכותלי בית המדרש, וגלשו לתחום המדיני חברתי? האם איימו החסידים על ההנהגה הקיימת?

⁴⁵ אותו חסיד זכה לביקורו של ר' יהושע, אשר נשלח ע"י ריביז כדי לבדוק את טיבן של הלכות החסידים, ראה לעייל הע' 43; ביכלר טען שבשנים שישב ריביז בערב, היתה לו אכזבה מיהודי הגליל בהיותם מקפידים בצורה מוגזמת בהלכות שבת, הקפדה אשר נעשתה מתוך בורות ביחס למשנתם של חכמים, על כך ראה:

Types of Jewish Piety op. cit. p. 87 f., and note 2

⁴⁶ ראה ספראי, "ישו"; וגם G. Vermes, Jesus the Jew, Phil. (1973) pp. 78-80

⁴⁷ על הזיהוי של "דרום" עם לוד, ובית המדרש שהיה שם, עיין:

A. Buchler, Studies in Jewish History, Eng. ed. Oxford (1956) p. 188 f., n.1

⁴⁸ ביכלר שם עמ' 232.

⁴⁹ א. אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, י-ם (תשנ"א), עמ' 128-129.

ה

יוסף בן מתתיהו מספר שבעיצומה של מלחמת האחים בין אנשי אריסטובולוס לאלו של הורקנוס⁵⁰, הביאו האחרונים את חונו ש"יערוך תפילות נגד אריסטובולוס ובני סיעתו המורדים". אותו חונו אשר בעבר הציל את העם מבצורת, "התחבא בראותו שהמהומה עומדת בתוקפה. הוא הובא למחנה היהודים... וכשהתנגד וסירב [להתפלל בעבורם], הכריחו ההמוני". ובתפילתו לאלוהים, אשר הוצאה ממנו בעל כרחו, ביטא חונו את חוסר רצונו לצדד עם אף אחד מהמחנות: "בבקשה ממך, שלא תשמע את אלו נגד אלו ולא תקיים מה שמבקשים אלו נגד אלו".

יוספוס, אשר חי במקביל לתקופתו של ר' חנינא בן דוסא, שימר את המסורת בת 150 שנה על חונו, החסיד, וזה משלים לנו את הידוע עליו מהתלמודים. אם נחבר את שתי המסורות ביחד, למדים אנו שחונו הפגין נכונות להגיש סיוע לעם כל עוד מדובר היה בתחום הדתי-רוחני, אך נמנע מלהתערב בעניינים מדיניים, ובודאי שלא בהתקפות בין יהודי לרעהו⁵⁰.

⁵⁰ קדמוניות היהודים, יד, 22-23, הציטוטים הם מתוך תרגומו של א. שליט; הכוונה כאן ל"ריב האחים", שני בני ינאי ושלומציון אשר נאבקו על הירושה ערב פלישתו של פומפאוס לא"י בשנת 63 לפנה"ס.

⁵⁰ המחקר ההיסטוריוגרפי הרחיק לכת על יחסם השלילי של חכמים אפרושים לשלטון המדיני בימי ריב האחים החשמונאים, בשנים 63-67 לפנה"ס. אלו היו ימי פעילותם של שמעון בן שטח וחונו המעגל, וסירובו של חונו המעגל להתערב במריבה הוסבר כהתנגדות גורפת של הפרושים למעורבות פוליטית. המריבה נקטעה כאשר המצביא הרומי פומפאיוס עמד לפלוש לארץ מן הצפון, ויצאו לקראתו שתי משלחות נפרדות, בשמם של שני האחים. על פי עדותו של יוספוס (קדמוניות יד: 41) יצאה גם משלחת שלישית, "של העם שחלק על שניהם. העם ביקש שלא יהיה נתון לשלטון מלכים", אלא שפומפאיוס יקח לעצמו את השלטון המדיני, וישאיר ל"עם", קרי לפרושים, את השלטון הדתי.

היסטוריונים של סוף המאה ה-19 כגון: גרץ, דובנוב וולהאוזן, ובשנת 1927 אפטוויצר, פרשו את התנגדות הפרושים לשלטון החשמונאי כסלידה מוחלטת מעיסוק בעניינים מדיניים, תוך העדפה לתחום הרוחני בלבד. גדליה אלון כתב שני מאמרים שהיוו שינוי כיוון, וטען שחכמים לא התנגדו לבני חשמונאי, ושיחסם למעורבות פוליטית היה לכל היותר אמביבלנטי, עיין: מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב, 1967, כרך א': "ההשכיחה האומה וחכמיה את החשמונאים?", עמ' 15-25; "עמדת הפרושים כלפי שלטון רומי ובית הורדוס", עמ' 26-47, ובעמ' 34 על פרשת הריגתו של חונו;

לאחרונה, כתב על ענין זה דניאל שוורץ, "לשאלת התנגדות הפרושים למלוכת החשמונאים", מופיע בקובץ: מדינת החשמונאים, בעריכת א. רפפורט וי. רונן, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 442-453.

בדומה לכך היתה מעורבותו של ר' חנינא בן דוסא. כאמור הוא היה כתובת לעם בבעיות שדרשו פתרון רוחני, אולם גם גדולי החכמים כריב"ז ורבן גמליאל פנו אליו בעת מצוקה, שיפעיל את כוחותיו המאגיים. נראה שר' חנינא בן דוסא חי בשלום עם עולמם של חכמים. בית מדרשו בערב היה גם מקום מושבו של ריב"ז, לפני מעברו לירושלים, בשנים שלפני המרד הגדול. אמנם היו חילוקי דעות בין חסידים לראשי החכמים בעניינים רעיוניים, ובכל זאת החסידים אהובי העם זכו למעמד חשוב בעולם התורני. יש לסייג שבתחום ההלכתי אין החכמים מכירים באותוריטה של החסידים, כדוגמת הסוגיה בבבלי שבת קכג ע"ב:

תני תנא קמיה דרבא בר רב הונא, ההורג נחשים
ועקרבים בשבת, אין רוח חסידים נוחה הימנו, אייל ואותן
חסידים אין רוח חכמים נוחה מהם.

הדברים נאמרו לגבי חסידים בעלמא, אך כנראה שגם ר' חנינא בן דוסא חרג מההלכה המקובלת, כאשר גידל בהמה דקה בא"י בניגוד להחלטת חכמים⁵¹. חשוב לשוב ולהדגיש שאין בכל ספרות חז"ל אפילו הלכה אחת שנאמרה בשמו של ר' חנינא בן דוסא!!!

זאת ועוד: לא מצאנו ידיעות אשר בכוחן להצביע על שאיפות כל שהן של ר' חנינא בן דוסא או חסידים אחרים בדורו, לאיים או לחלוק על ההנהגה היהודית בתחום המדיני. אין בידינו סימנים של ויכוח עם הסנהדרין ביבנה, לא בזמן כהונתו של ריב"ז, וגם לא בזמנו של רבן גמליאל. זאת, למרות הויכוחים שהיו אז בין החכמים, והמתנגדים שקמו נגד מדיניותם של שני מנהיגים אלו. ככל הידוע לנו, חסידים לא היו שותפים לויכוחים אלו.

כעבור כמאה שנה, בימיו של ר' פנחס בן יאיר, השתנה המצב לחלוטין. התגברה אז הביקורת על מנהיגי העם, על רקע שיפור המצב הכלכלי. בגליל, ובעיקר

⁵¹ בבלי תענית כה ע"א, בדומה ל"חסיד אחד" בב"ק פ ע"א, ותמורה טו ע"ב, ולפי תוסי' ב"ק ת, יג, מסתבר שהיה זה ר' יהודה בן בבא כפי שראינו, ועיין ביכלר, Types of Jewish Piety, עמ' 88 הע' 6, אשר טען שהאיסור נגד גידול בהמה דקה טרם נקבע, או שטרם התקבל בגליל; ג. אלון, תולדות היהודים בתקופת המשנה והתלמוד, ת-א (תשל"א) כרך א' עמ' 173 וכו'.

בציפורי של ראשית המאה השלישית, היו המנהיגים המדיניים, ובראשם תלמידי חכמים, לאנשי שררה⁵².

גם רבי יהודה הנשיא נהנה באופן אישי מהפריחה הכלכלית:

אמר רב יהודה אמר רב: אל תקרי גוים (בראשית כ"ה)
אלא גיים, זה אנטונינוס ורבי, שלא פסקו מעל שולחנם
לא חזרת ולא קישות ולא צנון לא בימות החמה ולא
בימות הגשמים.

(בבלי עבודה זרה יא.)

הדברים מובאים שם בתלמוד בקונטקסט של מעשים רבים המושפעים מהקשרים של רבי עם מנהיגי רומא. אנטונינוס הרי הוא מרקוס אורליוס, יורשו של הקיסר ספטימוס סוורוס, שניהם היו בקשר הדוק עם רבי⁵³. ר' פנחס בן יאיר ראה לנכון להדגיש את חשיבות ערכי התורה לעומת העושר⁵⁴. כחסיד שהיה בולט בדורו הוא ניסה להיות למצפן ולמצפון. אנחנו יודעים גם על חכמים אחרים אשר הביעו התנגדות לשררה ולעושר של בית הנשיא. כאלה היו בר קפרא⁵⁵, ואף רבי יוחנן וריש לקיש התעמתו ישירות עם רבי, התנגדות אשר גלשה אף להתקפה אישית⁵⁶. כזכור היו בר קפרא וריש לקיש בפרפריה של החסידות, אך משנתו של ר' פנחס בן יאיר היתה מנוגדת באופן קוטבי לחכמים האריסטוקרטיים. להלן שני קטעים המצביעים על עולמו הרעיוני של ר' פנחס. הקטע הראשון מציג את השקפותיו באופן פוזיטיבי, והשני מראה כיצד תפיסתו באה לידי התנגשות עם הנשיא:

⁵² א. ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, מהד' עברית י-ם (1967), עמ' 26; אופנהיימר שם עמ' 66.

⁵³ אופנהיימר שם עמ' 64.

⁵⁴ שהש"ר א, ט.

⁵⁵ ירושלמי מועד קטן פא ע"ג.

⁵⁶ ירושלמי סנהדרין יט ע"ד - כע"א, ועיין:

R. Kimelman, "The Conflict Between R. Yochanan and Resh Laqish on the Supremacy of the Patriarchate", מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, בעריכת י. גפני, י-ם (1994) עמ' 13-16.

היה ר' פנחס בן יאיר אומר זריזות מביאה לידי נקיות,
נקיות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי קדושה,
קדושה מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא,
יראת חטא מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי
רוה"ק, רוה"ק מביאה לידי תחה"מ (תחית המתים),
תחיית המתים מביאה לידי אליהו הנביא.

⁵⁷ (שיר השירים רבה (וילנא) פרשה א)

המתח בין רבי לר' פנחס בן יאיר אף הגיע למישור האישי, עם רבי - נשיא
הסנהדרין - במגננה.

שמע רבי נפק לאפיה, אמר ליה: רצונך סעוד אצלי, אמר
לו: הן. צהבו פניו של רבי, אמר לו: יכמדומה אתה
שמודר הנאה מישראל אני? ישראל קדושים הן, יש רוצה
ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה, וכתוב: (משלי כ"ג) אל
תלחם [את] לחם רע עין ואל תתאו למטעמותיו כי כמו
שער בנפשו כן הוא אכול ושתה יאמר לך ולבו בל עמד,
ואתה רוצה ויש לך, מיהא השתא מסרהיבנא, דבמלתא
דמצוה קא טרחנא, כי הדרנא אתינא עיילנא לגבך. כי
אתא, איתרמי על בההוא פיתחא דהו קיימין ביה
כודנייתא חוורתא (פרדות לבנות), אמר: מלאך המות
בביתו של זה ואני אסעוד אצלו? שמע רבי נפק לאפיה,
אמר לי: מזבנינא להו, אמר ליה: (ויקרא י"ט) ולפני עור
לא תתן מכשול. מפקרנא להו, מפשת היזקא. עקרנא להו,
איכא צער בעלי חיים. קסילנא להו, איכא (דברים כ') בל
תשחית.

(בבלי חולין ז ע"ב)

⁵⁷ ובמקבילות: בבלי עז כ ע"ב; מדרש משלי (מהדורת בובר) פרש' טו מא ע"א; ירושלמי שקלים
מז ע"ג; ירושלמי שבת ג ע"ג.

רבי היה מופתע מעצם הסכמתו של ר' פנחס בן יאיר להזמנתו. ובתוך תשובתו החיובית אך מסתורית של ר' פנחס בן יאיר, הוא בכל זאת מצא דרך לעקוץ במעמדו הכלכלי של הנשיא. אך בהיותו ממהר לקיים דבר מצווה, נבהל מהמראה של הפרדות הלבנות של רבי, סימן מובהק לעושר ומעמד. למרות נסיונותיו של רבי לפייסו, (אני אמכור אותם, אני אפקיר אותם במקום של סכנה, אני אהרגם) נתן ר' פנחס בן יאיר תשובות מתוחכמות אך מנומקות היטב, ובכך דחה את התרפסות הנשיא.

בסיפור המקביל בתלמוד הירושלמי⁵⁸, היה המעשה קשור לאחת התקנות החשובות שניסה רבי להתקין, ההתרה של שנת שמיטה. מתוך פרספקטיבה של מנהיג פרגמטי המודע לצורך החקלאים וחוסר יכולתם להתפרנס בשנת השמיטה ובהתחשב בעוני הכלכלי, העלה רבי "בלון ניסוי", וחיכך בדעתו להשען על סמכותו ולבטל את השמיטה:

רבי בעי מישרי שמיטתא, סלק ר' פנחס בן יאיר לגביה.
 אייל מה עיבוריא עבידין? אייל עולשין יפות. מה
 עיבוריא עבידין? אייל עולשין יפות. וידע רבי דלית הוא
 מסכמת עימיה. אייל מיסגה רבי מיכול עימין...

גם במסורת הארץ ישראלית שבירושלמי, נהג בהתחלה ר' פנחס בן יאיר ביחסים קורקטיים כלפי הנשיא ("סלק" = עלה, יכול להיות תאור גאוגרפי, שהרי נסע ר' פנחס בן יאיר מהדרום אל מקום מושבו של רבי בצפון. אך סביר יותר שזו הבעה של כבוד). הזמנתו של רבי באה כאשר זה הבין שר' פנחס בן יאיר מנהיג את האופוזיציה נגד כוונתו של רבי להתיר את השמיטה. ולכן מנסה הנשיא לפייסו. חוקרים רבים סברו שמניעיו של רבי להתיר את השמיטה נבעו מרצונו להקל על שכבות המצוקה של העם⁵⁹. אם כן, היה צריך ר' פנחס בן יאיר החסיד נציגם של החלקים העממיים שבאוכלוסיה היהודית, לאמץ הצעה כזו. ומענין הדבר, שאין ר' פנחס בן יאיר מסתפק בהתנגדות העקרונית לעקירת מצווה מישראל, אלא אף תוקף את הנשיא על רקע מעמדו הכלכלי - חברתי. המסר היה כפול: 1. במישור

⁵⁸ בירושלמי דמאי כב, יא, נרשמה תבנית דומה של המעשה עם פרטים שונים.

⁵⁹ אלון, תולדות ב' עמ' 154-155; מ.א. טונבלאט, פרקים חדשים לתולדות א"י ובבל בתקופת

התלמוד, ת"א (1966) עמ' 141-142; ביכלר, Studies עמ' 194-198.

הרוחני, החסידים סברו מאז ומתמיד שהפתרון למצוקה חומרנית נמצא בהתחזקות רוחנית ללא פשרות. מעשה המצוות בהקפדה הוא שיביא לסיעתא דשמיא. (כזכור, סבר ר' חנינא בן דוסא ש"לא הנחש ממית אלא החטא ממית").
 2. בתחום החברתי, הוברר לנשיא שהוא מנותק מהעם, ואין הוא מבין למאווייהם של כל שכבות האוכלוסיה היהודית. הניתוק נבע, אליבא דחסידים, מעושרו ומעמדו. ואכן, נרתע רבי מלבטל את השמיטה, והסתפקו הוא ובנו גמליאל בהקלות אחרות, אשר התירו קמעא את המצוקה הכלכלית⁶⁰.
 את כוחו של ר' פנחס בן יאיר כמנהיג אפוזיציה אנו רואים גם בענין אחר, רצונו של רבי וחכמים אשר היו עמו, להתיר ערים מסוימות ממעשרות.

מעשה ברבי ורבי ישמעאל ברבי יוסי ורבי אליעזר הקפר
 ששבתו בחנות של פזי בלוד, והיה ר' פנחס בו יאיר יושב
 לפניו. אמרו לו: אשקלון מה אתם בה?...⁶¹

מן הסתם, באו הנשיא ופמלייתו ללוד על מנת לעמוד מקרוב על שאלת קביעת ההשתייכות של אשקלון לא"י, בענין קדושת הארץ וחיוב תושבי המקום בתרומות ומעשרות. אולם, אנו יודעים שרבי עסק בשאלה זו גם לגבי מקומות אחרים כגון: סוסיתא, עין שת, עין תרעא, עין יערים, רגב, חצפאי, כפר צמח ובית שאן, ולא ברור כלל שהוא ביקר במקומות הללו לפני קבלת ההחלטה על גורלם. יתכן, איפוא, שהגיע רבי ללוד מתוך הכרות בעוצמה האפוזיציונית של ר' פנחס בן יאיר ובית מדרשו, וניסה הנשיא בצורה דיפלומטית לפייסם ע"י התחשבות בדעתם.

עם הזמן, הפעיל רבי את סמכותו על מנת לכרסם במעמדם של חכמי לוד. קידוש החודש, שנעשה באותם ימים בדרום, הועבר צפונה לגליל⁶². לוד ובית גוברין נחשבו ע"י השלטון הרומי כמרכזים של תסיסה ומרד, ולכן הפך הקיסר ספטימוס סוורוס את הערים הללו למפקדות צבאיות; אין להתעלם מקרבתו של

⁶⁰ ירושלמי שביעית לו ע"א; תוס' שביעית ד, טז; ירושלמי שביעית לג ע"א; בבלי מ"ק ג ע"ב.

⁶¹ תוס' אהלות יח, יח; ירושלמי שביעית לו ע"ג; ירושלמי יבמות ח ע"א.

⁶² תוס' אהלות יח, ד; תוס' שביעית ד, י; ירושלמי דמאי כב ע"ג - ע"ד; בבלי חולין ו ע"ב.

רבי לאותו קיסר⁶³. יחד עם זאת, אין להעלות על הדעת שרבי פעל כסוכן של רומא. עדיף לחשוב שהנשיא השתדל למגר את כוחם של חכמי לוד בתחום הרוחני, תחום פעילות אשר היה בשליטתו. בכך איפוא, הוא ניסה למנוע חיכוכים מיותרים עם הקיסר וליגיונו. ובסופו של דבר, פוזר בית המדרש של לוד, וחלק מחכמיה עברו לקיסריה, אך היו גם חכמים שהצטרפו לבית מדרשו של רבי בציפורי⁶⁴.

את המתח ששרר בין רבי לר' פנחס בן יאיר סיכם ג. אלון:

... התלמודים מספרים [על רבי ור'פ] בלשון מסתורית ובמתכוון שלא לפגוע בכבוד שניהם. מכל מקום ברור, שר' פנחס בן יאיר כעס על הנשיא... אדם זה וודאי ראה התנוונות באותה דמות חברתית חדשה שלבשה הנשיאות, שהכריע בה, אפשר, היסוד השררתי-חילוני. החכמים החסידים, אנשי המעשה העממיים, ראו בהשתלשלות האחרונה של הנשיאות מעין בגידה במסורת התורה והחכמים, ואע"פ שלידי קרע גמור לא הגיעו הדברים, מכל מקום אין לראות בהבעת התנגדות זו דבר חולף לחלוטין.⁶⁵

1

יש קושי רב לעמוד על היקפה של "התופעה החסידית" בימי המשנה. אין ברשותנו יצירה חסידית עצמאית, או קורפוס של הלכותיהם, אלא רק את המידע שהגיע לידינו בתוך הספרות התלמודית. עורכי התלמודים והמדרשים לא התכוונו לשמר ידיעות היסטוריות על החסידים, אלא רק להביא את המידע אשר שירת את צרכיהם, בבואם ללמוד וללמד את הלכותיהם ודרכם הרוחנית של החכמים בכללותם. בגין זה, אין אנו יכולים אפילו לאמוד את מספרם של החסידים, או את היקף השפעתם.

⁶³ ירושלמי סנהדרין יח ע"ג, ראה גם בבלי חולין נו ע"ב; בבלי ר"ה כה ע"א; ועיין ש. ספראי, תרביץ ל"ה (תשכ"ו) עמ' 27-38: "המקומות לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן".

⁶⁴ סברה זו הועלתה ע"י ביכלר, Studies, עמ' 320 וכו'.

⁶⁵ אופנהיימר, שם עמ' 126-128, ביכלר, שם עמ' 235.

עם זאת, נראה שמהמאה הראשונה לפנה"ס ועד סוף המשנה, אפשר לדבר על חוגים של חסידים, אשר למרות מספרם המצומצם ואופיים המיסדרי, זכו לאהדת העם. מנהיגותם היתה בעיקר כאריזמטית - דתית, ולא מדינית, אך הם לא התחמקו מלהביע את התנגדותם כאשר החלטות מדיניות התנגשו בתפיסתם הרוחנית. תופעה זו היתה בעיקר בסוף המאה השנייה ותחילת המאה השלישית לספירה. עמדה זו מתואמת היטב עם תפיסתם ההלכתית, לפי הם נטו להחמיר על עצמם בהתנהגותם הדתית והאישית.

בנוסף, לא ברור אם חסידותו של ר' פנחס בן יאיר זהה בהיקפה ובעוצמתה לזו של ר' חנינא בן דוסא וקודמיו. סיפורים רבים על ר' חנינא בן דוסא חוזרים על עצמם בהיותם מיוחסים לר' פנחס בן יאיר. הכפילויות הללו בסיפורי - הפלאים יכולות בהחלט להיות תוצאה של עריכה מאוחרת, אשר ניסתה לזהות את שתי הדמויות כחוליות בשרשרת אחת, בו בעת שהחסידות כבר ירדה למעשה מגדולתה⁶⁶. ההשערה שהיו ר' פנחס בן יאיר וחבריו חסידים "בערבון מוגבל", מאוששת ע"י הידיעה במשנה סוטה פ"ט מט"ו, "משמת ר' חנינא בן דוסא בטלו אנשי מעשה, משמת רבי יוסי קטנותא, פסקו חסידים". ומעניין שהבבלי שם (מט ע"א) מייחס דוקא לר' פנחס בן יאיר את הידיעה ש"משחרב בהמ"ק... נדלדלו אנשי מעשה".

המיעוט היחסי של ידיעות בחז"ל על החסידים טמון בדיאלקטיקה שבין המנהיגות הכאריזמטית - מיסטית, לראציונליזם של בית המדרש. החשיבה ההלכתית דחקה את מעשי המופת מעולמה של ההלכה, וכעדות לכך עומדת תגובתו החריפה של שמעון בן שטח למעשיו של חוני. בהתאם לכך, סרבו חכמים להעניק לגיטימציה לתופעות על-טבעיות בתוך בית המדרש, כדוגמת המעשה המפורסם של "תנורו של עכנאי"⁶⁷. אכן, הראציונליזם ההלכתי היה אבן הפינה בעולמם של חז"ל, לפיכך, לא זכו חסידים שירשמו הלכות בשמם. מאידך, לחסיד "סוג ב" כמו ר' יהושע בן לוי מיוחסות מאות הלכות, עובדה שרק מוכיחה שרגליו היו הרבה יותר בבית המדרש מאשר בתחומם של חסידים, והוא זכה לגיטימציה מירבית כאחד מן חברת החכמים⁶⁸.

⁶⁶ אלון, תולדות ב' עמ' 146-147.

⁶⁷ עיין צרפתי, שם עמ' 138-139, הע' 14; בבלי ב"מ נט ע"ב.

⁶⁸ ספראי, Pietists עמ' 19-20; P. 82; G. Vermes, Jesus the Jew; op cit.

מנהיגותם של חסידים היתה מוגבלת לתחומים מאד מסוימים, כפועל יוצא של היותם בתוך הזרם, וגם נגדו. יחד עם זאת, הם נכללו תמיד במעגלי החכמים, כי כל מעשיהם היו למען כלל העם. וכדברי א.א. אורבך:

ברם ברור, שלא גילויי הנבואה בגלגוליה האחרונים, לא מעשי ניסים, לא הוכחת כח על אנושי בהשפעת טובה על הראויים לה ובהענשתם של רשעים, ולא דברי חזון נלהבים, שאמנם נאמרו כפירושים לכתובים, הם המאפיינים את החכמים במעמדם בתוך האומה ובהנהגת של כנסת ישראל... מה שעושה [החסידים] לחכמים הוא, שהם כחבריהם, שלא נתפרסמו כבעלי נס, היו בתוך עמם, ושכל מעשיהם, דרשותיהם והלכותיהם באו להכוונת דרכה ולתיקונה של כנסת ישראל. מגמה זו מאחדת את חז"ל מן הראשונים ועד לאחרונים, למרות הבדלי הטיפוסים וחילוקי הדעות הרבים.⁶⁹

לסיכום: נוצר כאן הרושם שהתקיימה הבחנה דיכוטומית בין מנהיגותם הכאריזמטית-מוסרית של חסידים, לבין הנהגה שכלית רציונלית של חכמים. הדיכוטומיה הזו, גם אם היתה קיימת, לא היתה הכרחית, ונראה זאת מתוך הבט בדמותו של ר' יהושע בן לוי.

זכור ר' יהושע בן לוי היה תלמידו של ר' פנחס בן יאיר, ולמד בבית מדרשו בלוד. הוא אף הביא גשם בדרום, כדרכם של חסידים⁷⁰. אולם, יש גם מאות הלכות שנאמרו משמו של ר' יהושע בן לוי. הכיצד! המסופר בבבלי כתובות עז ע"ב מציג את דמותו היחודית של ר' יהושע בן לוי:

מכריז ר' יוחנן: הזהרו מזבובי של בעלי ראתן⁷¹: ר' זירא לא הוה יתיב בזיקיה; ר' אלעזר לא עייל באהליה; רבי

⁶⁹ א.א. אורבך, חז"ל, שם עמ' 517.

⁷⁰ ירושלמי תענית סו ע"ג, נראה לי נכון שלמעשה כבר חלפה חסידות מן העולם, אך נעשו נסיונות ספרותיים לחקות את דמותם ופעילותם של חוני המעגל ור' חנינא בן דוסא.

⁷¹ "בעלי ראתן" - המחלה הנוראה ביותר שהדמיון יכול להעלות.

אמי ורבי אסי לא הוו אכלי מביעי דההיא מבואה; ר' יהושע בן לוי מיכרך בהו ועסיק בתורה.

בזמן שחכמים אחרים תפסו מרחק מ"בעלי ראתן", ר' יהושע בן לוי היה מחבק אותם ועוסק בתורה. בכך, הוא הוכיח שאין שום דיכוטומיה הכרחית בין משנת חסידים לבין חריפות בש"ס ופוסקים.